

Pomogáts Béla

Erdélyi krónikás

– *Wass Albert munkásságáról* –

A közel két évtizede Amerikában elhunyt Wass Albert az erdélyi irodalomnak, mondhatni, rendhagyó egyénisége volt. Tekintélyes írói életművet hagyott hátra, ennek nagy része az emigráció körülményei között született, munkásságának igazi értékei azonban, legalábbis az én megítélésem szerint, még 1945 előtt: erdélyi szülőföldjén láttak napvilágot. Jóllehet néhány jelentékeny művét már az önként vállalt (egszersmind kényszerű) száműzetésben hozta létre. Rendhagyó jelenség volt, mert „helikonista” társaihoz képest kevésbé kötelezte el magát a „transzilván” eszmeiség nemzeteket egyesítést kívánó, a magyar, a román és a német nemzeti közösség erdélyi egyesítését hirdető ideáljának, mindvégig kitartva a „magyar Erdély” stratégiája mellett. Ugyanakkor arisztokrata társaihoz képest jobban vonzódott ahhoz a népi (paraszti) érdekeket előtérbe helyező stratégiához, amelyet az erdélyi magyar irodalom plebejus gondolatiságot megfogalmazó képviselői (így Kós Károly, Tamási Áron, Nyíró József) hirdettek meg.

A czegei Wass család Erdély régi famíliái közé tartozott, az erdélyi magyar közéletben és közigazgatásban folyamatosan vállalt tisztségek következtében 1744-ben Mária Terézia királynőtől kapott grófi rangot. Az író apja, Wass Endre a mezőségi Vasasszentgotthárdon volt egy nem túl terjedelmes birtoknak és egy régi kastélynak a birtokosa. (Általában az erdélyi arisztokratáknak, legalábbis a dunántúli, az alföldi és bácskai uradalmakhoz képest, jóval kisebbek voltak a birtokaik.) A második világháborúban huszárszázadosként szolgált, harctéri helytállásáért Arany Vitézségi Érmét kapott. A családi birtok Erdély egy részének 1940-es visszacsatolása után a határ északi oldalára, vagyis a magyar állam területére esett. Az ifjú Wass Albert életét a kisebbségi körülmények között eltelt gyermekkor, a családi hagyományok és az erdélyi magyarság széles köreiben, természetesen az arisztokraták köreiben is hangsúlyosan ható „revíziós” vágyak alakították.

Pályakezds – háborús évek

Az író 1908. január 8-án Válaszúton született, a kolozsvári Református Kollégiumban végezte középiskolai tanulmányait, majd a debreceni gazdasági akadémián szerzett oklevelet, német és francia főiskolákon erdészetet tanult, ezután vasasszentgotthárdi családi birtokán gazdálkodott. Írói pályáját versekkel kezdte, 1927-ben *Virágteremtés*, 1928-ban *Fenyő a hegytetőn* címmel jelent meg verseskö-

tete. A későbbiekben 1941-ben *Láthatatlan lobogó és Százéves dal az ismeretlen bujdosóról* címmel adott közre verseskötet. Összegyűjtött versei *A bujdosó imája* címmel 1998-ban Budapesten láttak napvilágot, itt olvasható az *Üzenet haza* című – a nyugati magyar világ irodalmi estjein, társasági összejövetelein számtalan alkalommal felhangzó költemény, ez valójában a költő irodalmi „végrendeleteként” olvasható: „És üzenem mindenkinek, / testvérnek, rokonnak, idegennek, / gonosznak, jónak, hűségesnek és alávalónak, / annak, akit a fájás űz és annak, / kinek kezéhez vércseppek tapadnak: / vigyázzatok és imádkozzatok! / Valahol fönt a magos ég alatt / mozdulnak már lassan a csillagok / s a víz szalad és csak a kő marad, / a kő marad.” Korán csatlakozott a helikoni íróközösséghez, 1940-ben Budapesten Baumgarten-díjat kapott, írói sikereit regényeivel és elbeszéléseivel érte el. Mint fiatal író, az Erdélyi Fiatalok közösségében keresett társakat, a közösség erős közéleti érdeklődése, nemzeti felelősségtudata és szociális elkötelezettsége órá is hatott. Meggyőződése szerint a birtokos rétegnek, az úgynevezett „történelmi osztály” leszármazottainak az erdélyi magyar nép oldalán kellett szerepet vállalniok.

A fiataalkori versek után 1932-ben jelentkezett az irodalomban *A temető megindul* című játékával, amely „ötven erdélyi gyermek” karácsonyi kórusát állította színpadra. Első regénye, a *Farkasverem* (1934) általános sikert aratott, ebben a munkájában a Mezőségen élő magyar földbirtokosok életének radikális megváltozásával vetett számot: a román foglalás megfosztotta őket hivatali tisztségeiktől és társadalmi rangjuktól, elkobozta birtokaik nagy részét, és azok, akik nem voltak képesek új feladatokot (és identitást) találni a kulturális életben, mint Bánffy Miklós, Kemény János és mások, életunt, nemegyszer megzavarodott emberekké váltak. Schöpflin Aladár annak idején (a Nyugat 1935-ös évfolyamában) igen hitelesen jellemezte a regény sötét atmoszféráját: „Wass Albert témája a mezőségi régi főúri családok élete. Az író olyan realiztikus vonásokkal ábrázolja ezt a különleges életformát, hogy szinte kulcsregényre kell gondolni. Nyomasztóbb és lehangolóbb valamit alig olvastam hosszú idők óta, mint ez a regény. Egy társadalmi osztály pusztulását ábrázolja, nem a külső körülmények kényszere alatt, hanem belülről, belső energiáinak kihalása miatt. Ez az osztály, amelyet az író nyilván átéléséből ismer, önként, önmagától, csaknem tudatosan megy a végső romlásba. Egykori politikai hatalmának elvesztése, anyagi lehetőségeinek kénytelen megcsonkulása, a történelmi okokból eredő többi változás csak másod-harmadsorban oka ennek a romlásnak, elsősorban az egyes emberek minőségi leromlottsága, életenergiáik benuványa rothaszt el mindent.”

Az induló író jól látta saját társadalmi osztályának hanyatlását és szerepvesztését, ezért vállalt feladatot az erdélyi magyar irodalmi, politikai és szociális mozgalmakban. *Csaba* (1940) című regénye ennek a szerepvállalásnak a jegyében született, Wass Albert ebben a művében a trianoni változások után felnövekvő új erdélyi nemzedék feladatait kívánta megjelölni, és ennek során nem rettent vissza a fegyveres ellenál-

lás lehetőségének különben veszedelmes és terméketlen gondolatától sem. Jól tudta, hogy a kisebbségi sors, amely a harmincas években az erősen jobboldali irányt választó román politika következtében mindennapi jogfosztást és megaláztatást jelent a kisebbségi közösség számára, történelmi veszedelmeket hoz magával, következőképp ellenállásra szeretne volna az ifjú nemzedéket mozgósítani. „Magyar testvérem – zárta le regényét -, Erdély szomorú földjén! A Te számodra készült ez az írás. Nem regénynek akartam, hitnek, reménynek, nagy, szent bizonyásgtételnek akartam.”

Wass Albert írói indulásának az árnyalt és költői természetleírás volt az egyik legnagyobb művészi erénye, ezt később a biztos lélekrajz és az atmoszférateremtés művészete egészítette ki. A *titokzatos őzbak* (1941) című novelláskötete a múltból itt maradt erdélyi emberek jellegzetes arcvonásait rajzolta meg, a vidéki élet hangulatát idézte fel, egyszerismind teret adott a személyesebb emlékezésnek és vallomásnak. Ezekben az elbeszélésekben mindig jelen van a mezősi táj, a természet élménye és vigasza, és jelen van a történelmi emlékezés egy messzire sodródott emberi világ és értékrend nosztalgikus képe. Ennek a személyes nosztalgianak is epikai szerepe, mondhatnám, stílusformáló jelentősége van. Valójában a regényeknek ez a két epikai eleme jelenti Wass Albert elbeszélő művészetének igazi értékeit. A novellák többsége néhány művészi vonással megrajzolt pillanatkép: egy régi karácsonyról, az első vadászat élményéről, emlékek egy régi udvarházról, egy magányos séta nosztalgikus érzései a Kolozsvár fölötti hegytetőn. Kádár Erzsébet (a Nyugat kitűnő novellistája és irodalomkritikusa a folyóirat 1941-es évfolyamában megjelent ismertetésében) a következőképp jellemezte az elbeszéléseket: „Megismerünk néhány embert, kiket körülvesz, visszatükröz, teljessé tesz a táj, a ház, a szoba, melyben élnek, s a tárgyak, az olyan hétköznapi tárgyak, mint egy tükörfényesre kopott sétabot vagy zergetollas, gyűrött kalap, a gyakran visszatérő kis ceremóniák, mint egy szalonnasárlás vagy mindennapi esti kocsiás a tó körül a színehagyott homokfutóval. Wass Albert írásaira egy alkonyati szoba csendje borul: sötétedik, az emberek félretolják munkájukat, körvonalait felisszák a bútorok dagadó faltjai, mégis érezzük az emberek gondolatait, s mintha az óra ketyegésében a szívverésüket hallanók.” Az erdélyi író bizonyára legnagyobb és talán legművészibb írói vállalkozása a *Mire a fák megnőnek* (1940) és *A kastély árnyékában* (1943) című kétkötetes családragény volt. Az erdélyi magyar irodalom – Bánffy Miklós, Kós Károly, Nyíró József, Makkai Sándor és mások művei révén is – mindig gondos figyelemmel tárta fel Erdély múltját, ez a hagyományos írói igény jelent meg Wass Albert családragényében is. A két kötetben egy mezősi magyar mágnáscsalád életét beszéli el a negyvennyolcas szabadságharc bukásától a századfordulóig. A Varjassy család története ad alkalmat az erdélyi magyarság történetének elbeszélésére. Az író, hasonlóan Bánffy Miklós *Erdélyi történet* című trilógiájához és Nyíró József *Néma küzdelem* című regényéhez, arról ad képet, hogy az 1918-as összeomlás nem a véletlen műve volt, hiszen a kiegyezés

utáni korszak erdélyi politikája homokra épült, az erdélyi magyar társadalom végzetes meggyengülése ekkor következett be. Megfontolt nemzeti stratégiával és határozott telepítési politikával magyar oldalon nem lehetett találkozni. Talán egyedül Bethlen István, a későbbi budapesti miniszterelnök igen korán: 1907-ben Marosvásárhelyen közre adott *A Mezőség és az erdélyi magyarság* című röpiratában hívta fel a figyelmet arra, hogy az erdélyi föld fokozatosan csúszik ki a magyar birtokosok lába alól. Ebben az időben román bankok vásárolták fel a magyar birtokokat, a székely „népfelleg” kivándorlásra kényszerült, a nagyromán irredenta törekvéseket pedig csupán a minden hatékonyságot nélkülöző látszatintézkedések próbálták megfékezni. Wass Albert regénye (a huszadik század családregényeihez hasonlóan) azt a három nemzedék élettörténete során bekövetkezett hanyatlást méri fel, amely a szigorú erkölcsök fegyelmében élő nagyszülők és a felelőtlen unokák néhány évtizedes családtörténete során bekövetkezett. Ezt a történetet zárta volna le a minden bizonnyal az első világháborús időkig ívelő korszak bemutatásával a tervezett harmadik kötet, ennek létrehozását akadályozta meg az az összeomlás, amely az író személyes sorsában is drámai fordulatot hozott.

A történelmi regény kritikusai annak idején rámutattak arra, hogy a cselekmény során felvonultatott figurákat, főként a nemzeti érdekekkel szemben közömbösek vagy ellenségeseket, többnyire elnagyolt módon ábrázolta az író, mások viszont a történet olvashatósságát méltatták. Így Makay Gusztáv (a *Magyar Csillag* című folyóirat 1944-es évfolyamában közölt írásában), aki a következőkben látta a regény érdemeit: „Wass Albertben a nemzetpolitikai bírálót kitűnő írói képességek egyensúlyozzák. *A Mire a fák megnőnek* nyugodt epikája után most új vonásokkal gazdagszik írói arcképe, a regény a szatíra és gúny húrjain játszik. A szerző tele van a mondanivaló hevével, felháborodással, aggodalommal; de epikai fölényét mindig megőrzi az alakításban.” Azt mindenképpen elmondhatjuk, hogy Wass Albert történelmi regénye igen alaposan mutatja be a történelmi folyamatokat, és rávilágít az erdélyi magyar vezető rétegek politikai mulasztásaira és erkölcsi felelősségére.

Az erdélyi provizórium idején

Az iméntiek során ismertetett művek, legalábbis megjelenésük időpontját tekintve, annak a néhány esztendő (mondjuk így) „provizóriumnak” az eredményei voltak, midőn Észak-Erdély és a Székelyföld magyarsága az országrész visszacsatolásának lélekemelő élményeit élte át. Az erdélyi magyar irodalom életében mindig történelmi események hoztak új fordulatot, ezek az események mindig radikálisan átalakították az irodalmi élet feltételeit, és új távlatokat nyitottak az alkotó munka előtt. Így történt ez 1918-ban, midőn az erdélyi magyarság szinte egyik napról a másikra a nemzeti kisebbség nemkívánatos helyzetében találta magát, és így történt 1940 késő nyarán,

midőn Erdély egy része visszatért a magyar állam közösségébe, és a méltatlan kisebbségi helyzetet néhány nap leforgása alatt felszámolta a történelem. Azt már 1938-ban: a csehszlovák rendszer válsága és 1939-ben a csehszlovák állam felbomlása után tudni lehetett, hogy az első világháború után létrehozott területi rendezéseket súlyos történelmi válság követi. A Szovjetunió már 1940 nyarán visszaszerezte a román haderő által korábban megszállt és a nagyromán államhoz csatolt Besszarábiát, számítani lehetett arra, hogy előbb-utóbb magyar–román vonatkozásban is a trianoni békerendszer revíziójának kell következnie. Ez a revízió hosszadalmas (és ezúttal nem ismertethető) tárgyalások és e tárgyalások kudarcá után 1940 augusztusában–szeptemberében következett el, midőn a bécsi Belvedere palotában (Metternich kancellár egykori lakóhelyén) a német és az olasz külügyminiszter, egyébként a bukaresti kormány kérésére, döntőbírói határozatot hozott, és Észak-Erdély, valamint a Székelyföld területét (amelynek lakossága akkor többségében magyar volt) visszajuttatta Magyarországnak.

Külön előadás tárgya lehetne, hogy a magyar (az erdélyi és az anyaországbeli magyar) irodalom miképpen készült erre a történelmi jóvátételre, és miként fogadta a valóban történelmi (és igen rövid életűnek bizonyult) döntőbírói ítéletet. Csupán röviden hivatkozom arra, hogy a magyar irodalom valamennyi műhelye, így a Babits Mihály és Illyés Gyula által szerkesztett *Nyugat*, a Móricz Zsigmond szerkesztésében megjelenő *Kelet Népe*, a Herczeg Ferenc által irányított *Új Idők* és természetesen az erdélyi irodalmi műhelyek, így a Kós Károly gondozásában megjelenő *Erdélyi Helikon* és a Reményik Sándor-féle *Páosztortűz* részletesen foglalkoztak a történelmi változásokkal, sőt az *Erdélyi Helikon* két számát: a novemberit és a decemberit is a visszatérés örömeinek és tapasztalatainak szentelte. A magyar irodalom legjobb szellemei, így a költők közül Babits Mihály, Sík Sándor, Mécs László, Gulyás Pál, Szabó Lőrinc, illetve az erdélyi Áprily Lajos, Reményik Sándor, Tompa László, Kiss Jenő, Jékely Zoltán, Szabédi László és mások, az elbeszélők közül Kós Károly, Tamási Áron, Cs. Szabó László, Kemény János és természetesen Wass Albert köszöntötték a változásokat, az irodalmi publicisztika körében pedig Móricz Zsigmond, Herczeg Ferenc, Márai Sándor, Benedek Marcell, Németh László, Kodolányi János, Szabó Zoltán, Keresztury Dezső, Tamási Áron, Nyíró József és még sokan adtak hangot örömüknek és várakozásuknak. El lehet mondani, hogy a magyar közélet, a magyar irodalom korábban alig tapasztalt szellemi egységben, amely a *Nyugat* táborára, a népi irodalomra és a konzervatív körökre egyaránt kiterjedt, üdvözölte a régóta várt változásokat.

Wass Albertnek egy kötetre való irodalmi riportja tanúskodik minderről: az 1940-ben Budapesten (a Révai Kiadónál) megjelent, és néhány részletében már az *Erdélyi Helikon* 1940 decemberi számából ismerős *Jönnek!* című beszámoló ilyen módon egy igen gazdag és izgalmas irodalmi reflexió eredménye, és Cs. Szabó László *Erdélyben* című tudósítása mellett bizonyára az erdélyi változások történelmi és lelki eseményeit rögzítő irodalom igen figyelemreméltó műve volt. Valójában ez a két kis könyv:

Wass Alberté és Cs. Szabó Lászlóé emelkedett ki a riportoknak és riportkönyveknek abból a sorából, amely megörökítette 1940 szeptemberének sorsfordító tapasztalatait. Mindkettő „irodalmi riport”, vagyis nemcsak az események menetét örökíti meg, hanem a történelmi napok lelki és erkölcsi, mondhatnám: emberi körülményeit és következményeit is.

Az erdélyi riportkönyv, talán így mondanám, „prózapoétikai” tekintetben is figyelemre méltó alkotás. Egymást követik lapjain a publicista retorikai eszközeivel bemutatott események, az elbeszélő narratív módszerével ábrázolt jelenetek, a nagy emberismeretre valló alakrajzok, a satírák tükrében bemutatott epizódok és az egyszer ódai magasságokba emelkedő, máskor elégikus színezett kapó lírai vallomások. Minden „prózapoétika” változatra több példa is mondható. Így a könyv első és utolsó lapjain inkább a retorikai ihlet hagyott nyomot. „Az utolsó évben – olvasom nyomban az előadás kezdetén –, hogy a maga teljes egészében ráeszméltünk erre a csökönyös várakozásra, már valóban nem is akartunk egyebet tenni, csak várni. Hétköznapi kálváriánk: küzdelem az egyenlő jogért, hajsza az igazság után, ácsorgás összeharapott fogakkal könnyörtelen hivatalokban, a házkutatások úgy peregtek le kifeszített közönyünkön ebben az évben, mint vastagbőrű vadkanról a serét. Már nem törődünk semmivel. Vártunk valamit. S ez a valami a levegőben volt, úgy hevert fölöttünk, mint tikkadt mezők fölött a záport hozó felleg.”

Hasonlóképpen az ünnepi retorikát, mi több, a kálvinista istentisztelet szakrális előadásmódját használja a kis kötet zárófejezetében: „Szeresd a Te népedet, nemzetedet, jobban, mint önmagadat, s rajta kívül más isteneid ne legyenek. Tiszteld ott-honodat s a földet, melyen élsz, hogy maradékai is hosszú életet élhessenek rajta! Ha ezt megtartod, Szenvedések Népe. Áldjon meg Téged az ÚR, és őrizzen meg Téged. Világosítsa meg az ÚR az ő orcáját terajtd, és könnyörüljön rajtad. Fordítsa az ÚR az ő orcáját tefeléd, és adjon tenéked békességet, minden időkbén, úgy legyen. Mert mondom Néked, a történelem kereke gyakorta fordul, és néha jót fordul és néha rosszat. Az marad meg rajta csupán, ki igazsággal jár s keményen markol.”

A történelmi beszámoló nagy része az elbeszélések, illetve az irodalmi igényű naplók narrációját követi. Az író ilyen módon számol be a történelmi változás gyorsan kibontakozó folyamatának eseményeiről. Először még csak kósza hírek érkeznek arról, hogy a romániai Turnu Severinben magyar–román tárgyalások kezdődtek, és a bukaresti kormány, hasonlóan azokhoz az engedményekhez, amelyeket a Szovjetunió javára kényszerült tenni, illetve ahhoz a területi revízióhoz, amelyben a bolgár kormánnyal állapodott meg, Magyarországnak is kénytelen lesz átengedni területeket. Ezt követően lázas izgalomban él az író családja és környezete, a Vasasszentgotthárdon élő falusi közösség, amely túlnyomó részben románokból áll. (1941-ben, tehát a visszacsatolás idején a községnek 1029 lakója volt, ebből 877 román, 141 magyar, 1992-ben összesen 396 lakóból 387 román, 7 magyar – ezek

szerint az összlakosság száma a korábbinak majdnem egyharmadára esett vissza.) A magyarok reménykedő örömmel, a románok némi szorongással néztek a várható események elé; Wass Albert mindazonáltal arra is utal, hogy a román paraszti lakosságot alig rendítik meg a revízióról érkező hírek, inkább csak azok a román tisztviselők idegeskednek, akiket a bukaresti hatalom küldött Erdélybe.

Az író, akit különben mindmáig a román nép ellenségének tartanak, főként Romániában, nem tagadható rokonszenvvel mutatja be a falusi románokat, és még azoknak a fiataloknak a keserűségét is némi empátiával ítéli meg, akik csalódottan reagálnak a várható eseményekre. „Délután – olvasom – leballagtam a rétekhez, ahol már reggel elkezdtük volt a sarjúkaszálást. A falu illedelmesen viselkedett, mint vizsga előtt a gyermek. A románok is megemelték tisztességtudóan a kalapjukat, ahogy mellettük elmentem. Csak éppen a fiatalok nem köszöntek, de azoktól nem is vehettem rossznéven: megértettem őket nagyon is. Itt nőttek föl, Romániában, s az iskolában egyre csak Stefan cel marét és Mihály viteazut hallották emlegetni. Meg aztán, hogy Erdély nem is volt soha a magyaroké, csak éppen tévedésből egy kevés ideig, s hogy magyarok nincsenek is itten, s ha mégis lennének néhányan, hát nem is magyarok azok, csak elmagyarosodott románok, kik megtagadták a dicső ősi eredetet. Így aztán nem is csudálkoztam azon, hogy nem köszöntek nekem.”

Az írói rokonszenv az egyszerű falusi emberek ábrázolása során nyilvánul meg igazán. Wass Albert maga is tudja, hogy a szegénység számára nem az államhatalom színei jelentik a legfontosabbat, hanem a biztonságos megélhetés. A beszámoló rokonszenves román szereplője, az öreg Józsup bácsi a következőkben körvonalazza azt, hogy az ő számára mit is jelent a hatalomváltozás: „Aki jön, az jön s itt lesz. Urak dolga. Tőlem jöhet, aki akar. Tudom, hogy sem a kaszámat, sem a gereblyémet nem veszi ki a kezemből, hogy helyettem kaszáljon és gereblyéljen. Ezentúl is csak mi fogjuk a málét kapálni, s a réteket kaszálni, ezentúl is fogunk adót fizetni, s aki akar, pálinkát iszik, fehérnép után jár... aki nem akar, nem teszi. Nekünk igazán mindegy lehet. Az uraink pedig már éppen eleget loptak.”

Hasonló empátia érvényesül annak az idős román parasztasszonynak az ábrázolásában, aki rémhírektől zaklatva fordul a magyar grófhhoz megnyugtató szavakért. „Néztem a szegény asszonyt – olvasom Wass Albert beszámolóját -, aki olyan keservesen sírt a maga kis kunyhója iránti aggodalomból, hogy azt hiszem, egész Nagyromániáért nem sírt olyan mély és igaz fájdalommal senki. Néztem, s azon gondolkodtam egy pillanatig, hogy mit mondjak ennek az asszonynak? Szerettem volna elkapni a gazembert, aki ezzel a gyalázatos hírszeléssel falunk békéjét és csendjét felkavarta. [...] Fertelmes és undorító merénylet volt ez a békesség s az egyetértés ellen, nem is születhetett meg, csak olyan ember fejében, aki nadrágot hordott és várost viselt a fejbőre alatt.”

Igaz, az író megértő gesztusa nem minden román iránt tapasztalható, a község és

a megye urait, akik különben általában a regáti területekről kerültek Erdélybe, ahol nemegyszer közönséges „gyarmatosítókként” viselkedtek, mindig éles iróniával, néhol szatirikus indulatokkal mutatja be. Így a falusi csendőrőrmestert és jegyzőt, akik persze a hivatali hierarchia legalsó szintjén helyezkednek el, következképp némi megértő részvét nekik is jár. Annál kíméletlenebb szatírárt rajzol a beszámoló a megyeszékhelyen regnáló tisztviselőkről, a prefektúra és a sziguranca (a politikai rendőrség) képviselőiről. Wass Albert két szatirikus módon előadott történetet is elmesél: az egyik arról szól, hogy egy budapesti meghívásra, amely az esedékes könyvnapj ünnepségekre szólt, milyen durván tagadták meg tőle az útlevelet. A másik pedig arról, hogy a háborús helyzetre tekintettel elkobzott vadászpuskáit milyen anekdotába illő módon sikerült visszaszereznie a dési megyeházán. Az elbeszélés ezeknek az epizódoknak az előadásában egyértelműen szatirikus jellegű, s ez a szatirikus ábrázolás érvényesül a román prefektúra nagyképű, lusta és harácsoló hivatalnokainak a bemutatásában, majd a dési megyeháza „rókaképű ezredesének” ábrázolásában aki némi baksis (azaz egy régi puska) ellenében hajlandó visszaadani az elkobzott fegyvereket, majd a következő kéréssel fordul a magyar földbirtokoshoz: „Adja úri becsületszavát, hogy nem fog löni a bevonuló magyar csapatokra.”

A narráció kritikai jellege akkor erősödik fel igazán, midőn az író az átadandó területekről a nagyhatalmi döntés következtében kivonuló román katonaság zavaros viselkedését mutatja be. A rendezetlenül áttelepülő csapatok nem kapnak rendes ellátást, a katonák lopnak és rabolnak, az író teheneit és lovait is elhajtják, és olyan zűrzavart teremtenek, hogy még a falusi románok is megvetéssel figyelik a kiüresítés eseményeit: „Ott álltak az út szélén, s nézték az elvonuló katonákat. Aztán az egyik sem szólt rá semmit. Álltak csendesen és szürkén az út mellett, míg elment minden katona és minden társzeker, még azután is álltak ott egy kicsit, s néztek utánuk. Aztán amelyik előbb szólt, újra mondta: – Bizony, a mi testvéreink! Jó testvérek. Söhajgattak, vakarták a fejüket, s csöndesen szétoszoltak, ki-ki a maga otthonába.”

A felszabadulás nem hozott gondok és szorongások nélküli örömet, mégis hatalmas személyes és közösségi élménnyel és örömmel szolgált, hiszen az erdélyi magyarság, így Wass Albert is, úgy gondolta, hogy az elért szabadság minden sérelemért és üldöztetésért jóvátételt fog adni, mindenért, amit az erdélyi magyarságnak két évtized során el kellett szenvednie. A *Jönnek!*, ahogy Cs. Szabó László erdélyi útirajza, Tamási Áron publicisztikája, Reményik Sándor versei is, mindenekelőtt a végre-valahára beköszöntő szabadság lelkesült örömét fejezte ki, és csak néhány hónappal később érkezett el az az idő, midőn már a „hazatérés” következményeivel, az Erdélyben berendezkedő budapesti politika tévedéseivel, a törtézők haszonszerzésével és magának a revízióknak a mindinkább bizonytalanná váló jövőjével is számot kellett vetni. Végül azután a háborús „kiugrás” dolgában teljesen bizonytalanná váló és késlekedő magyar kormányzati politika és a bekövetkezett nyilas hatalomátvétel

teljes mértékben meghiúsította azokat a magyar reményeket, miszerint az 1940-ben visszaszerzett területnek legalább egy része megtartható. A közösségi csalódás kifejezésére is sor került, például Reményik Sándor, Jékely Zoltán és Szabédi László költészetében, Jékely *A házsongárdi föld* című kisregényében, amely éles kritikát fogalmazott meg az anyaországból érkező politikai szerencselovagok viselkedésével szemben, vagy az *Erdélyi Helikon* íróinak 1942. augusztus 14-től 16-ig rendezett találkozásán elfogadott nyilatkozatban, amely igen éles szavakkal ítélte el az Erdélyben folytatott magyar kormánypolitikát. Ez ugyanis a marosvécsi kastélyban gyülekező írók véleménye szerint: „Vak és süket szolgálkká neveli az állam polgárait. Kiöli az egyes ember kötelező felelősségtudatát a kisebb és nagyobb közösségekkel szemben. De kiöli a közösségek felelősségtudatát az egyénnel szemben is. Pedig ez a kölcsönös felelősségtudat a nemzeti társadalomnak pótolhatatlan megtartó ereje, mely nélkül kritikus időkben erőtlenül hull szét a társadalom.”

Az imént idézett nyilatkozat alatt olvasható Wass Albert neve is. Valójában nem egy írása tanúsíthatja, ő sem volt igazán elégedett mindazzal, amit a „hazatérést” követően a budapesti kormánypolitikában és különösen az erdélyi magyarsággal kapcsolatos politikában tapasztalnia kellett. (Magyarországi részről hasonló elégedetlenséggel találkozunk Németh László *Kisebbségből kisebbségbe* című, 1940 végén Kolozsváron tartott előadásában. Németh itt a következőket jelentette ki: „Kisebbségi sorsukból kiguvadva, nincs joguk vidám többségnek érezni magukat, hanem azonnal egy másik kisebbségi sorsba kell beállniuk, amelynek a természetét egyesek talán szimatolják már, de tapasztalatuk róla még nemigen van.”)

Azon az írói ankéton, amelyet a *Nyugat* 1940-es évfolyamának végén és az 1941-es évfolyamának elején Illyés Gyula *Egységes magyarság* címmel rendezett, és amelyen az akkori idők számos magyarországi irodalmi kiválósága (Babits Mihály, Keresztury Dezső, Schöpflin Aladár és mások) mellett több erdélyi író (Reményik Sándor, Tompa László, Szentimrei Jenő, Molter Károly, Tabéry Géza, Szemlér Ferenc) is véleményt nyilvánított, Wass Albert is szerepet vállalt. Nyilatkozatában (irodalmunk nagy hagyományait, így Adyt, Babitsot vagy akár József Attilát és Illyés Gyulát követve) az „emberség” és a „magyarság” eszményeinek lényegi egysége mellett tett hitet. „Számomra – jelentette ki – magyarságom ezt jelenti: mint ember tartozom vérség és lelki alkat szerint egy családhoz, s ezt a családot szeretem erényeivel és bűneivel együtt, s javáért munkálkodni életem értelme ezen a földön. Tehát ember vagyok s ezáltal magyar. Mennél jobban sikerül embernek lennem. Annál igazabb, tisztább és termékenyebb lesz a magyarságom is. [...] Emberségem az, mely a magyarsághoz, mint családomhoz való viszonyomat szabályozza. De szabályozza egyúttal magyarságom viszonyát a többi népek irányában is, ha nem is mentesen az önzéstől, de mindig törekedve az igazságra. Magyarságom a gyökér, mely hozzáköt földhöz s nemzethez. Emberségem a korona, mely a fa törzsét egyenesen nőni tanítja, s mindig

fölfele.” Tudom, a szülőföldvesztés és a száműzetés keserűségében Wass Albert nem mindig képviselte az itt megfogalmazott elveket, legjobb művei (és ezek között, mint *A funtinelli boszorkány* című regény mutatja, vannak az emigrációban írott művek is) mindazonáltal követték ennek a fiatalon megfogalmazott humanista etikának a törvényeit.

Száműzetésben

Az író valójában *Jönnék!* című könyve miatt került a szülőföldjén 1944 végén ismét berendezkedő román hatalom „feketelistájára”. 1944 karácsonyára a budapesti Nemzeti Színház tervbe vette *Tavaszi szél* című színpadi játéka bemutatását, ez természetesen az akkor már zajló ostrom következtében elmaradt. Wass Albert a magyar hadsereg alakulataival menekült Nyugat felé, Bukarestben rövidesen „népbírósi” eljárást kezdeményeztek ellene, és távollétében halálra ítélték, azzal a váddal, hogy szerepe volt több olyan ember kivégeztetésében, akik titokban diverziós céllal lépték át a bécsi határt. A vád valószínűleg hamis volt, miként azt Kincses Előd (aki a család nevében vagy másfél évtizede perújrafelvételt kezdeményezett a bukaresti bíróság előtt) megállapította, a magyar katonaság áldozatává vált embereket szökés közben lőtték le, ebben „felbújtóként” az írónak nem lehetett szerepe. Különbösen így ítélte meg ezt az amerikai bíróság is, amely elutasította a román hatóságok által benyújtott kiadatási kérelmeket. Az akkori vádak alól azonban az író, jóllehet családja és több erdélyi magyar értelmiségi ezt kezdeményezte, azóta sem mentesítették. Hogy az író nem kockáztatta a hazatérést, az egyáltalán nem volt meglepő vagy kivételes, a háborús éveket Budapesten töltő Tamási Áron is hosszú évekig távol maradt szülőföldjétől attól tartva, hogy Romániában eljárást indítanak ellene. Wass Albert ezek után hosszú éveken át nyugat-németországi menekülttáborok lakója volt, majd Hamburgban lett éjjeliőr, 1952-ben sikerült az Egyesült Államokban letelepednie. Családja akkor jóformán szétesett, feleségétől elvált, öt fia közül csak négy követte (egyikükből később az amerikai hadsereg tábornoka lett). Hosszú időn át a floridai állami egyetemen tanította az európai irodalmak, illetve az európai nemzetek történetét.

Erdélyi író maradt az emigrációban is. *Ember az országút szélén* (1950) című regényében, amely még Münchenben látott napvilágot, a háborús erdélyi menekültek keserves kálváriáját mutatta be, ebben a könyvében mondott keserű kritikát a két világháború közötti magyar politikáról és társadalomról. Hőse, a menekülttáborban élő egykori erdész a következőket jelenti ki: „Nem akarom szidni azt a rendszert, ami a honvédcapatok mögött Magyarországról átjött hozzánk és lehetővé tette, hogy mindez így történhessék. [...] Meghalt az a rendszer. És aki meghalt, arról jobb semmit se szólni. De egyet meg kell mondjak: ez a rendszer az úri osztály csődje volt.

A második csődje. Mert az első csőd már huszonkét évvel ezelőtt bekövetkezett, csakhogy abból még lábra állt valahogy. Lábra állt és nem tanult semmit. Beteg volt és nem gyógyította magát. Beteg volt az egész úri rend, azért volt olyan mértéktelenül mohó és minden eszközzel élni akaró, mint a tüdőbajos ember, aki érzi magáról, hogy napjai számlálva vannak. Ilyen volt ez a mi úri középosztályunk is. A végét járta és nem volt bátorsága szembenézni az idővel és önmagával. Nem volt bátorsága megvizsgálni maga alatt az etikai alapot és ennek a vizsgálatnak az alapján levonni a következtetéseket. Nem volt bátorsága új ösvényt taposni és ezért maradt a régiben, amely egyre beljebb vezetett a mocsárba, amíg a végén a nemzettel együtt elsüllyedt benne. Most süllyedt el, most. A nemzet, az kikapaszkszik még, azt én nem félttem. De az úri osztály, a maga régi formájában, soha.”

A száműzetésbe vonult író igen tekintélyes életművet hozott létre, ezek között több figyelemre méltó alkotás is akad, így az 1947-ben Münchenben (még a menekülttáborban készült) *Rézkigyó* című regény, az *Erdők könyve* (1947) című elbeszéléskötet, *A láthatatlan lobogó* (1947) című verseskötet, az *Adjátok vissza a hegyeimet* (1948), a *Tizenhárom almafa* (1951), az *Átoksori kísértetek* (1964), az *Elvásik a veres csillag* (1965) című regények, a *Kard és kasza* (1974) című történelmi regény és talán mindenekelőtt *A funtinelli boszorkány* (1959) című romantikus regény, amely amellett, hogy nosztalgikus érzéssel idézi fel az erdélyi természetet és az ott élő embereket, igen rokonszenves képet rajzol egy román leányról, akinek „hatalma” van a természeti jelenségek és az erdei állatok felett – ez is cáfolja azt a hiedelmet, miszerint az író ellenséggként állott volna szemben a román néppel.

Az igen nagy terjedelmű és rendkívül változatos emigrációs termés regényeket, elbeszélésköteteket, verseskönyveket, mesegyűjteményeket és publicisztikai köteteket foglal magába. Közülük még egy nagyszabású regény viszonylag részletesebb bemutatása kívánkozik ide. A kétkötetes *Kard és kasza* (1974–1976) című történelmi regényre gondolok, amely az író családjának ezeresztendős történetét dolgozza fel. Az első rész *Krónikás írás* címmel 1050 és 1917 között mutatja be a mezőségi birtokos, később grófi rangot kapott Eröss család történetét, a második rész *Szemtanúság* címmel az első világháború kitörésétől kezdve az 1970-es évekig folytatja a családi és történelmi beszámolót. Ennek a második résznek a szereplői között lehet felismerni az író apjának és magának az írónak az alakját. A család őse az a Buzát, aki Szent Lászlótól kapott nemesi címet, a családi mondák szerint azért, mert egy támadó vad bölénnyel szemben megvédte a királyt. (A Wass-család ősi címerében is egy bölényfej szerepel.) Buzát az Árpádházi-korszaknak azok közé a jellegzetes alakjai közé tartozik, akiket éppen az erdélyi magyar irodalomban olyan írók örökítettek meg, mint Kós Károly vagy Makkai Sándor. A tágas mederben hömpölygő történelmi folyam, amelynek jelentőségét az író igen sok történelmi dokumentum, levéltári anyag (például az *Erdélyi Múzeum* levéltárából, a Wass család irataiból, Szolnok-Doboka vár-

megye monográfiájából, a marosvásárhelyi *Teleki Téka* történelmi forrásanyagából) felhasználásával is hitelessé tette, tulajdonképpen az erdélyi magyarság és ezen belül a vezető társadalmi rétegek mulasztásait és néhány józanabb politikai szereplő kétségbeesett próbálkozásait mutatja be, választ keresve arra a drámai kérdésre, hogy miként következhetett be az erdélyi magyar szerepvesztés, mi minden készítette elő Trianont.

Az író alighanem fő művének szánta a regényt. Mintha az is erre a szándékára valana, amit a művéhez írott előszóban kijelent, mintegy összegezve a regényben alakot öltő írói stratégiát: „Hogy mi ennek az írásnak a célja? Először is az, hogy valamilyen maradandó emlékoszlopot állítson a múltnak, mielőtt a bölények hátrahagyott csapásait a fölismerhetetlenségig szét nem tapossák a birkanyájak. Másodsor, hogy fényt vessen a történelmi sors ezer apró titkára, s ezáltal jövőendő nemzedékek okulására szolgálhasson. Végül pedig, hogy az egyszerű szeretet céltalanságával elbarangolhasson még egyszer az emlékezet mindazokon a kedves, régi ösvényeken, melyek dombról dombra, nádasról nádasra és tóról tóra behálózzák ezt a szép, szomorú, különös világot, ahol tücsökzene és békaszongás kötözi meg bűvös varázslattal az emberi lelket.”

Wass Albert nemcsak íróként, hanem az emigráció egyik szellemi vezetőjeként is feladatokat vállalt: megalapította az Amerikai Magyar Szépművészeti Céhét, szerkesztette ennek kiadványait, illetve az Erdélyi Magyarság című időszakos folyóiratot. Kiadója az idők során tizenkilenc magyar és negyvenhárom angol nyelvű szépirodalmi, tudományos publicisztikai művet jelentetett meg (köztük az író több kötetét). Folyamatosan töltött be szerepet az amerikai magyar emigráció szellemi és közéletében, igen terjedelmes publicisztikai tevékenységet folytatott, olyan szélsőjobboldali lapoknál is vállalt szerepet, amelyek különben nem felelhetek meg ifjúsága progresszív eszményeinek. Súlyos csalódást okozott számára az, hogy kérése ellenére sem állították helyre magyar állampolgárságát, annak ellenére, hogy azt már az amerikai hatóságok korábban (kivándorlása idején) megállapították, hogy nem követett el háborús bűnöket. Igen idősen és súlyos betegen 1998. február 17-én floridai otthonában öngyilkossággal vetett véget életének. A marosvécsi várkastély parkjában temették el Kemény János sírja mellett.

Örökség és befogadás

Wass Albert munkássága, akár csak a nyugati magyar emigráció legtöbb jeles írástudójáé, csak igen hézagosan és mellékesen kapott szerepet az 1989 előtti korszak irodalmi emlékezetében. Csupán néhány példára hivatkozom. A *magyar irodalom története* című „akadémiai irodalomtörténeti kézikönyv” Budapesten 1966-ban megjelent hatodik kötete, egy-egy felsorolásban, mindössze két alkalommal említi

nevét, anélkül, hogy valami bővebbet mondana róla. *A magyar irodalom története 1945–1975* című második akadémiai összefoglalás 1982-ben napvilágot látott negyedik kötete már másfél lapos összefoglalást ad róla, ez tulajdonképpen ma sem kifogásolható (csak éppen megemlítem, hogy annak idején én voltam ennek a szerzője). A Kántor Lajos és Láng Gusztáv munkája nyomán 1971-ben Bukarestben megjelent *Romániai magyar irodalom 1945–1970* című kézikönyv egyetlen helyen (egy felsorolásban) említi meg az írot, a második, 1973-as kiadás viszont, nyilván cenzurális kényszer következtében, nem tesz róla említést. Azóta persze mindez radikálisan átalakult, Wass Albert írói kultusza az utóbbi évtizedek kulturális életének fontos fejleménye lett. (Őszintén szólva sajnálkozom is azon, hogy némiképp háttérbe szorította olyan erdélyi írók kultuszát, mint Tamási Áron, Makkai Sándor és Karácsony Benő.)

Mára Wass Albertnek két életműsorozata is fut (Marosvásárhelyen és a Budapest közelében található Pomázon), emellett több regénye más kiadóknál is megjelent. Pomázi kiadója, Turcsány Péter nem csak műveinek teljességét tárta az olvasó elé (ahogy a marosvásárhelyi *Mentor* kiadó vezetője, Káli Király István is), hanem számos életrajzi dokumentumkötetet és szakirodalmi művet is megjelentetett, emellett *Józan magyar szemmel* címmel 2002-ben közre adta Wass Albert publicisztikai írásainak kétkötetes gyűjteményét. Ugyancsak Turcsány Péter az író születésének századik évfordulója alkalmából 2008. január 8-án a budai Várban centenáriumi gálaestet, ugyanebben az esztendőben Pomázon számos irodalomtudós részvételével tudományos konferenciát is rendezett. (Ezen a konferencián magam a *Jönnék!* című kisregényéről tartottam előadást.) A konferencia anyaga az *és léssen csillagfordulás – örökségünk Wass Albert* című kötetben 2009-ben került az érdeklődők kezébe. Munkássága mára Erdélyben is széles körben ismertté vált, megbecsülés övezi, jóllehet írói „kálváriája” mindmáig tart, a román hatóságok marosvécsi mellszobrát is elakarták távolítani. Miként az előbb már beszámoltam erről, a vécsi kastély parkjában nyugszanak halotti porai. Néhány esztendeje magam is elhelyezhettem síremléke mellett a Magyar Írószövetség elnökségének koszorúját.

És végül: egy másik személyes mozzanat. Amikor 1995 és 2001 között a Magyar Írószövetség elnöki tisztségét töltöttem be, a szövetség Választmányának és Elnökségének jóváhagyásával levélben kerestem meg az akkor már kilencvenéves írot, és felkértem, hogy vállaljon tiszteleti tagságot a szövetségben. Meleg hangú személyes levélben válaszolt, örömmel fogadva el a különben neki jogosan járó megtiszteltetést. Haza már nem térhetett, a történet jól ismert, súlyos betegséggel küzdve (akárcsak valamivel korábban a másik amerikai magyar emigráns: Márai Sándor) önkezeléssel vetett véget életének. Levele, amely most lehetne írószövetségi szerepvállalásom egyik megtisztelő dokumentuma, valahol a szövetség levéltárában rejtőzhet (vagy veszett el). Pedig ez volt Wass Albert-ügyben az egyetlen személyes emlékem és dokumentumom.